

Васянович Є. А.,

старший викладач кафедри загального та прикладного мовознавства

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

<https://orcid.org/0000-0001-9696-3335>

АСОЦІАТИВНЕ ПОЛЕ ЯК ІНДИКАТОР СТУПЕНІВ СПРИЙНЯТТЯ: АПРОБАЦІЯ КОГНІТИВНО-ЕВОЛЮЦІЙНОЇ ТЕОРІЇ МОВИ НА МАТЕРІАЛІ СТИМУЛУ «ВІЙНА»

Анотація. Статтю присвячено апробації положень розробленої С. Поповим когнітивно-еволюційної теорії мови на матеріалі асоціативного поля стимулу «війна». Метою дослідження є визначення можливостей застосування цієї теорії для інтерпретації асоціативних даних та виявлення особливостей репрезентації різних рівнів сприйняття у структурі асоціативного поля. Теоретичним підґрунтям роботи стали положення про синкретичний, поверхневий та альтернативний рівні сприйняття, які відображають різні рівні когнітивного освоєння дійсності та можуть бути опосередковано реконструйовані через мовні реакції носіїв мови. Матеріалом дослідження слугувало асоціативне поле стимулу «війна», отримане під час ланцюгового асоціативного експерименту зі студентами-гуманітаріями. Методика дослідження передбачала співвіднесення цих семантичних груп із рівнями сприйняття, описаними в когнітивно-еволюційній теорії мови, а також аналіз їх розташування в ядерних і периферійних зонах асоціативного поля. У результаті встановлено, що ядро та приєднарна зона асоціативного поля переважно репрезентують синкретичний рівень сприйняття. Найбільш частотні реакції відображають цілісне, емоційно забарвлене сприйняття війни через образи смерті, крові, болю, страху та втрат. Поверхневий рівень сприйняття реалізується через фіксацію окремих помітних ознак і атрибутів війни, зокрема зброї, солдатів, бойових дій та інших зовнішніх характеристик явища. Альтернативний рівень сприйняття виявляється переважно на периферії асоціативного поля та пов'язаний зі спробами пояснення причин війни, осмислення її наслідків, історичного контексту, політичних чинників і морально-ціннісних аспектів. Водночас підкреслюється реконструктивний характер запропонованої інтерпретації, оскільки об'єктом аналізу виступають не безпосередні когнітивні процеси, а їхні можливі мовні результати. Отримані результати засвідчують перспективність використання когнітивно-еволюційної теорії мови для інтерпретації асоціативного матеріалу та дозволяють розглядати структуру асоціативного поля як індикатор різних рівнів сприйняття й осмислення соціально значущих явищ.

Ключові слова: асоціативне поле, асоціативна реакція, когнітивно-еволюційна теорія мови, синкретичне сприйняття, поверхнєве сприйняття, альтернативне сприйняття, ядро асоціативного поля, периферія асоціативного поля.

1

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Асоціативний експери-

мент належить до продуктивних методів дослідження мовної свідомості та концептуалізації дійсності. Упродовж тривалого часу асоціативний матеріал активно використовують в психолінгвістичних, когнітивних, лінгвокультурологічних та лінгвоперсоналогічних студіях для виявлення особливостей організації знань, ціннісних орієнтацій, культурних смислів і специфіки мовної свідомості різних лінгвокультур. Аналіз асоціативних полів дає змогу простежити механізми категоризації та інтерпретації досвіду, а також виявити закономірності взаємодії мови, мислення й культури.

Водночас велика кількість досліджень асоціативного матеріалу зосереджується на семантичних, когнітивних, аксіологічних або лінгвокультурних характеристиках отриманих реакцій. Значно меншою мірою асоціативні поля розглядаються як джерело інформації про особливості самого процесу сприйняття, який передують формуванню мовних реакцій і визначає специфіку когнітивної обробки дійсності.

У цьому контексті перспективним видається звернення до розробленої С. Поповим когнітивно-еволюційної теорії мови, у межах якої остання розглядається як результат еволюції когнітивних механізмів людини, а особлива увага приділяється ступеням сприйняття та їхньому впливу на формування мислення і мовної діяльності. Застосування положень цієї теорії до аналізу асоціативного матеріалу дає змогу розширити традиційні підходи до інтерпретації асоціативних полів та дослідити, яким чином різні рівні сприйняття можуть виявлятися в організації їх структури. Свідомо обмежуючись концептуальним апаратом когнітивно-еволюційної теорії мови, ми не залуцаємо до аналізу суміжні типології сприйняття та категоризації, оскільки мета дослідження полягає не в зіставному огляді існуючих підходів, а в апробації саме цієї теоретичної моделі на новому емпіричному матеріалі.

Актуальність такого підходу зумовлена необхідністю подальшого розвитку методології аналізу асоціативних даних та пошуку нових інструментів для вивчення когнітивних механізмів, що лежать в основі мовної репрезентації індивідуального і колективного досвіду. У когнітивно-еволюційній теорії мови вихідним положенням є уявлення про існування різних рівнів сприйняття дійсності, серед яких синкретичне сприйняття розглядається як найбільш первинний і базовий спосіб когнітивного освоєння світу. Це дає підстави припустити, що структурна організація асоціативного поля може відображати не лише змістові характеристики концепту, а й різні рівні його сприйняття. Виходимо з гіпотези, що частотність асоціативної

реакції пов'язана зі ступенем сприйняття її змісту. Передбачається, що найбільш частотні реакції, які формують ядро асоціативного поля, репрезентують первинні, синкретичні способи сприйняття об'єкта, тоді як периферійні реакції відображають вищий рівень когнітивної диференціації та складніші форми його інтерпретації.

Метою статті є апробація положень когнітивно-еволюційної теорії мови на матеріалі асоціативного поля «війна», визначення можливостей використання цієї теорії для інтерпретації асоціативних даних, а також виявлення особливостей репрезентації різних рівнів сприйняття в структурі досліджуваного асоціативного поля.

Виклад основного матеріалу. В основі пропонованого дослідження лежать положення розробленої С. Поповим когнітивно-еволюційної теорії мови, відповідно до якої формування мовних структур зумовлюється особливостями когнітивного освоєння дійсності. Вчений розглядає мову як результат взаємодії сприйняття, мислення та мовленнєвої діяльності, що відображено в алгоритмі «сприйняття → відповідна логічність мислення → відповідна логічність мови» [1, с. 127]. Такий підхід дає підстави розглядати мовні реакції не лише як відображення змісту певного концепту, а й як результат певного ступеня сприйняття об'єкта реальності.

Згідно з теорією С. Попова, у процесі когнітивної еволюції людини можна виокремити кілька типів сприйняття. Синкретичне сприйняття є найбільш раннім і характеризується формуванням цілісних, нерозчленованих образів, у яких окремі ознаки об'єкта ще не відокремлені одна від одної. Поверхнєве сприйняття пов'язане з фіксацією окремих, найбільш помітних характеристик об'єкта, тоді як альтернативне передбачає здатність до комплексного аналізу, встановлення причинно-наслідкових зв'язків та врахування різних аспектів явища. Альтернативне сприйняття становить найвищий ступінь когнітивної обробки інформації та пов'язане зі здатністю враховувати різні характеристики явища, встановлювати складні зв'язки між ними, розмежовувати істотні й несуттєві ознаки та розглядати альтернативні способи інтерпретації об'єкта [1, с. 131–137]. Відповідно, мовна репрезентація об'єкта може відображати різні ступені когнітивної диференціації залежно від того, який рівень сприйняття лежить в її основі. Можливість застосування зазначених положень до аналізу асоціативного матеріалу зумовлена особливостями організації асоціативного поля. У сучасних психолінгвістичних дослідженнях ядро асоціативного поля традиційно розглядається як сукупність найбільш частотних і стійких реакцій, які відображають загальноприйняті та колективно поділювані смисли. Натомість периферійні зони поля характеризуються меншою частотністю реакцій, вищим ступенем індивідуалізації та залежністю від особистого досвіду носіїв мови [2]. Таким чином, структура асоціативного поля відображає різні рівні стабільності й поширеності когнітивних зв'язків у мовній свідомості.

Поєднання цих положень дозволяє припустити існування зв'язку між структурою асоціативного поля та рівнями сприйняття, описаними в когнітивно-еволюційній теорії мови. Оскільки синкретичне сприйняття розглядається як найбільш первинний спосіб освоєння дійсності, можна очікувати, що

саме воно буде найбільшою мірою репрезентоване в ядерній зоні асоціативного поля, де концентруються найбільш стійкі та поширені реакції. Натомість у напрямку до периферії має зростати частка асоціативів, що відображають складніші форми когнітивної обробки інформації та демонструють ознаки поверхнєвого або альтернативного сприйняття.

Матеріалом дослідження слугують асоціативні реакції на стимул «війна», отримані в межах ланцюгового асоціативного експерименту зі студентами гуманітарних спеціальностей. Експеримент було проведено у 2020–2021 роках, тобто до початку повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну. У зв'язку з цим отримані дані розглядаємо не як універсальну модель сприйняття війни загалом, а як фіксацію певного історичного зрізу мовної свідомості українського студентства в умовах тривалої гібридної війни.

Загалом на стимул «війна» було отримано 1165 асоціативних реакцій. У межах цієї статті аналізу підлягає не весь масив одиничних відповідей, а семантичні групи, виокремлені на попередньому етапі опрацювання матеріалу [2, с. 90–96]. Такий підхід дає змогу розглядати асоціативне поле не як механічну сукупність окремих реакцій, а як структуровану систему смислових зон, у яких узагальнено основні напрями сприйняття відповідного стимулу. Для подальшого аналізу використано 20 семантичних груп, сформованих з урахуванням змістової близькості реакцій. Звернення саме до семантичних зон є методично доцільним, оскільки мета дослідження полягає не в повторному описі частотності окремих асоціативів, а у виявленні того, які рівні сприйняття репрезентовані в різних смислових сегментах асоціативного поля. Такий спосіб опрацювання матеріалу дозволяє співвіднести структурну організацію поля зі ступенями сприйняття, описаними в когнітивно-еволюційній теорії мови. У результаті було виділено 20 семантичних груп, серед яких: «Смерть», «Емоції і відчуття», «Атрибути війни», «Кров», «Наслідки», «Конфлікт», «Лихо / зло», «Стан», «Плач», «Війна в Україні», «Агресія», «Результат», «Довкілля», «Політика і гроші», «Даремність / безглуздість», «Колір», «Якості», «Історія», «Несправедливість», «Нескінченність», які розподілено за трьома рівнями сприйняття, що подано у Таблиці 1.

Як добре відомо, поняття «синкретизм» застосовується для позначення цілісних, нерозчленованих уявлень, які також називають гештальтними [1, с. 131]. У межах такого типу сприйняття об'єкт постає не як сукупність окремих характеристик, а як неподільний образ, що безпосередньо відображає загальне враження від нього. Людина не аналізує окремі складники явища, а реагує на нього як на єдину емоційно та чуттєво забарвлену цілісність. Саме тому до синкретичного рівня сприйняття було віднесено семантичні групи «Смерть», «Емоції і відчуття», «Кров», «Лихо / зло», «Стан», «Плач», «Колір», «Якості», «Агресія».

Об'єднувальною ознакою цих груп є те, що вони репрезентують не раціональне осмислення війни, а її безпосереднє переживання. Так, групи «Смерть», «Кров» і «Плач» відображають найяскравіші образи та емоційно насичені наслідки війни, які сприймаються як нерозривні складники її цілісного образу. Водночас групи «Емоції і відчуття», «Стан» та «Лихо / зло» репрезентують внутрішню реакцію людини на війну через почуття болю, страху, жаху,

Таблиця 1

Рівень сприйняття	% від загальної кількості реакцій	Семантичні групи	Ядерні реакції
Синкретичне	59,2%	«Смерть», «Емоції і відчуття», «Кров», «Лихо / зло», «Стан», «Плач», «Колір», «Якості», «Агресія»	смерть (87), біль (59), кров (76), горе (17), жах (15), сльози (38), червоний (6), жорстокість (5), ненависть (8)
Поверхнєве	29,7%	«Атрибути війни», «Наслідки», «Конфлікт», «Довкілля», «Війна в Україні», «Результат», «Політика і гроші», «Даремність / безглуздість», «Несправедливість», «Нескінченність»	зброя (38), голод (23), конфлікт (9)
Альтернативне	11,1%		Донбас (9), мир (11), гроші (5), безглуздість (2), несправедливість (2)

горя та інші негативні переживання. У цих випадках війна осмислюється не через конкретні події чи причинно-наслідкові зв'язки, а через емоційний досвід, який вона породжує.

До синкретичного рівня належать також групи «Колір», «Якості» та «Агресія». Їх специфіка полягає в тому, що вони фіксують найбільш узагальнені та безпосередньо помітні характеристики війни. Такі реакції, як *червоний*, *жорстокість*, *ненависть*, не потребують складних когнітивних операцій для свого виникнення, а актуалізуються як складники загального гештальтного образу війни. У свідомості респондентів вони функціонують не як результат аналітичного осмислення явища, а як невіддільні елементи його цілісного сприйняття.

До поверхнєвого рівня сприйняття було віднесено семантичні групи «Атрибути війни», «Наслідки», «Конфлікт» та «Довкілля». На відміну від синкретичного сприйняття, за якого війна постає як цілісний, емоційно забарвлений образ, поверхнєве сприйняття передбачає виділення окремих характеристик об'єкта та фіксацію його найбільш помітних ознак. У цьому випадку респонденти вже не лише переживають війну через емоції, біль чи страх, а звертають увагу на конкретні складники явища, які можуть бути безпосередньо пов'язані з його перебігом або наслідками.

Так, група «Атрибути війни» охоплює реакції на кшталт *зброя*, *танк*, *автомат*, *бомба*, які відображають матеріальні об'єкти, що асоціюються з війною. Група «Наслідки» репрезентує результати воєнних дій через реакції типу *голод*, *руйнування*, *втрата*, тоді як група «Конфлікт» безпосередньо називає форму соціальної взаємодії, у якій реалізується війна. Семантична група «Довкілля» фіксує увагу респондентів до зовнішніх обставин та просторового середовища, пов'язаних із воєнними подіями.

Об'єднувальною рисою зазначених груп є те, що вони репрезентують окремі, найбільш очевидні аспекти війни, однак ще не демонструють прагнення до комплексного осмислення її причин, історичних передумов, політичних механізмів або можливих альтернатив розвитку подій. Респондент виділяє певну ознаку об'єкта та фіксує її у своїй мовній реакції, проте не виходить за межі безпосередньо сприйманих характеристик.

Така інтерпретація узгоджується з положеннями когнітивно-еволюційної теорії мови, відповідно до яких поверхнєве сприйняття пов'язане з виділенням окремих, найбільш помітних властивостей явища без їхнього глибокого аналізу та без врахування множинності можливих зв'язків між ними. Саме тому реакції цієї групи займають проміжне положення між синкретичними образами війни та складнішими формами її осмислення, характерними для альтернативного типу сприйняття.

Фактично війна в межах цього типу сприйняття постає

як сукупність окремих зовнішніх ознак та безпосередньо спостережуваних наслідків. Таке сприйняття ще не передбачає пошуку прихованих закономірностей або альтернативних пояснень явища, а тому відповідає тому рівню когнітивного освоєння дійсності, який С. Попов характеризує як поверхнєвий. Саме на цьому рівні людина вже відходить від синкретичного цілісного образу, проте ще не досягає повноцінного альтернативного аналізу об'єкта.

До альтернативного типу сприйняття було віднесено семантичні групи «Війна в Україні», «Результат», «Політика і гроші», «Даремність / безглуздість», «Несправедливість», «Нескінченність» та «Історія». Згідно з когнітивно-еволюційною теорією мови, альтернативне сприйняття є найвищим рівнем когнітивного освоєння дійсності, який передбачає здатність людини аналізувати явище з різних боків, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, враховувати множинність чинників та формувати узагальнені судження щодо об'єкта пізнання. На цьому рівні сприйняття війна вже не зводиться до емоційного переживання чи набору зовнішніх ознак, а осмислюється як складний суспільний феномен.

Так, група «Війна в Україні» демонструє конкретизацію війни через її актуалізацію в певному історичному та геополітичному контекстах. Реакції на кшталт *Донбас*, *Україна*, *АТО* відображають здатність респондентів співвідносити абстрактне поняття війни з конкретними подіями та суспільною реальністю.

Особливо показовими є групи «Результат», «Даремність / безглуздість», «Несправедливість» та «Нескінченність». На відміну від попередніх типів сприйняття, вони репрезентують не саму війну і навіть не її окремі характеристики, а рефлексію над її сутністю, наслідками та оцінкою. Реакції *мир*, *перемога*, *безглуздість*, *несправедливість*, *нескінченність* свідчать про прагнення респондентів осмислити війну через її місце в ширшій системі суспільних відносин, моральних цінностей та історичного розвитку.

Окремої уваги заслуговує група «Історія», яка демонструє здатність учасників експерименту розглядати війну не лише як актуальну подію або джерело особистих переживань, а як історичне явище, що має власні закономірності виникнення та розвитку. Таке осмислення потребує виходу за межі безпосереднього досвіду та передбачає включення війни до ширшого культурно-історичного контексту.

Водночас окремі семантичні групи допускають неоднозначне трактування. Зокрема, група «Політика і гроші» формально була віднесена до альтернативного рівня сприйняття, оскільки її реакції пов'язані зі спробою пояснення причин війни та виходять за межі безпосереднього емоційного

переживання або фіксації зовнішніх ознак явища. Проте не можна виключати й іншої інтерпретації. Частина таких реакцій може відображати не результат самостійного аналізу причин воєнного конфлікту, а відтворення поширених суспільних уявлень, стереотипів або медійних наративів, відповідно до яких війна асоціюється насамперед із політичними інтересами та фінансовою вигодою окремих груп. У такому разі йдеться радше про поверхневе засвоєння готових пояснювальних схем, ніж про повноцінне альтернативне осмислення явища. Подібна неоднозначність трактування окремих семантичних груп є не методологічним недоліком аналізу, а скоріше об'єктивною особливістю асоціативного поля як предмета дослідження, оскільки асоціативна реакція за своєю природою може одночасно поєднувати ознаки різних рівнів когнітивного опрацювання інформації.

Таким чином, семантичні групи альтернативного рівня сприйняття відображають найвищий рівень когнітивної обробки стимулу «війна». На відміну від синкретичного сприйняття і поверхневого сприйняття, вони репрезентують не емоційні враження й не окремі ознаки явища, а спробу пояснити його причини, оцінити наслідки, співвіднести з конкретними історичними подіями та розглянути в системі суспільних, політичних і моральних координат. Саме тому такі реакції закономірно тяжіють до периферійних зон асоціативного поля, де, відповідно до висунутої гіпотези, зростає частка складніших форм когнітивної інтерпретації об'єкта.

Слід також враховувати, що запропонований розподіл семантичних груп за рівнями сприйняття має реконструктивний характер. Когнітивно-еволюційна теорія мови описує типи сприйняття як внутрішні когнітивні механізми опрацювання інформації, тоді як матеріалом цього дослідження є вже готові мовні реакції, отримані в результаті асоціативного експерименту. Відповідно, безпосереднім об'єктом аналізу виступає не сам процес сприйняття, а його можливий мовний результат. У зв'язку з цим віднесення окремих семантичних груп до синкретичного, поверхневого чи альтернативного рівня сприйняття слід розглядати як інтерпретаційну модель, що дозволяє реконструювати ймовірні когнітивні механізми, які лежать в основі породження відповідних асоціативних реакцій.

Висновки. Проведений аналіз засвідчив, що різні семантичні групи асоціативного поля «війна» можуть бути співвіднесені з різними типами сприйняття, описаними в запропонованій С. Поповим когнітивно-еволюційній теорії мови. Водночас розподіл реакцій за структурними зонами поля виявив нерівномірну представленість цих рівнів. Так, найбільш частотні реакції ядра (смерть, кров, біль, страх, сльози) належать переважно до семантичних груп синкретичного рівня сприйняття, що становить 89% від кількості реакцій у ядрі, тоді як поверхневе сприйняття у ядрі представлене лише асоціатом зброя (11%). У приадресній зоні спостерігається помітне зростання частки поверхневого рівня сприйняття (*втрата, голод, втрата, розруха, солдати, вибухи*), що відображає перехід від цілісного емоційного образу війни до фіксації її окремих, найбільш помітних зовнішніх ознак і наслідків. Утім, незважаючи на це локальне зростання поверхневості в приадресній зоні, загальний розподіл реакцій за всіма виокремленими семантичними групами засвідчує стійку перевагу синкретичного сприйняття (59,2% від загальної кількості реакцій), що підтверджує статус

синкретичного образу як домінантного й найбільш стабільного способу когнітивного освоєння стимулу «війна» в межах досліджуваного асоціативного поля.

Отже, чим ближче реакція розташована до ядра асоціативного поля, тим більшою мірою вона тяжіє до синкретичного рівня сприйняття, який у когнітивно-еволюційній теорії мови розглядається як первинний спосіб освоєння дійсності. Відповідно, поверхневе сприйняття і альтернативне сприйняття виявляються переважно на периферії поля, де зростає роль індивідуального досвіду, рефлексії та складніших когнітивних операцій. Перспективним напрямом подальших досліджень вважаємо апробацію когнітивно-еволюційної теорії мови на матеріалі асоціативних реакцій, отриманих в умовах повномасштабного вторгнення, що дає змогу порівняти особливості сприйняття стимулу «війна» до та після 2022 року.

Література:

1. Попов С. Когнітивно-еволюційна теорія мови: обґрунтування. Когніція, комунікація, дискурс. 2023. № 26. С. 123–139. DOI: 10.26565/2218-2926-2023-26-07.
2. Васянович Є. А. Асоціативні поля концептів війна і мир у лінгвокультурній свідомості студентів-гуманітаріїв : дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 035 Філологія. Харків, 2026. 308 с.

Vasianovych Ye. The associative field as an indicator of perception levels: an approbation of the cognitive-evolutionary theory of language based on the stimulus "war"

Summary. The article presents an approbation of the cognitive-evolutionary theory of language developed by S. Popov based on the associative field of the stimulus *war*. The aim of the study is to determine the possibilities of applying this theory to the interpretation of associative data and to identify the peculiarities of representing different levels of perception within the structure of an associative field. The theoretical framework of the research is based on the concepts of syncretic, superficial, and alternative levels of perception, which reflect different stages of cognitive processing of reality and can be indirectly reconstructed through the linguistic reactions of language speakers. The material of the study is the associative field of the stimulus *war*, obtained through a chain associative experiment conducted among humanities students. The methodology involved correlating semantic groups with the levels of perception described in the cognitive-evolutionary theory of language and analyzing their distribution within the nuclear and peripheral zones of the associative field. The results demonstrate that the nucleus and the near-nuclear zone of the associative field predominantly represent the syncretic level of perception. The most frequent reactions reflect a holistic and emotionally charged perception of war through images of death, blood, pain, fear, and loss. The superficial level of perception is manifested through the fixation of individual salient features and attributes of war, including weapons, soldiers, military actions, and other external characteristics of the phenomenon. The alternative level of perception is mainly represented in the peripheral zones of the associative field and is associated with attempts to explain the causes of war, comprehend its consequences, and interpret its historical context, political factors, and moral values. At the same time, the study emphasizes the reconstructive nature of the proposed interpretation, since

the object of analysis is not the cognitive processes themselves but their possible linguistic outcomes. The findings confirm the potential of the cognitive-evolutionary theory of language for the interpretation of associative material and suggest that the structure of an associative field may serve as an indicator of different levels of perception and conceptualization of socially significant phenomena.

Key words: associative field, associative reaction, cognitive-evolutionary theory of language, syncretic perception, superficial perception, alternative perception,

nucleus of the associative field, periphery of the associative field.

Дата першого надходження статті до
видання: 29.06.2026

Дата прийняття статті до друку після
рецензування: 28.07.2026

Дата публікації (оприлюднення)
статті: 01.10.2026